УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.1.36>

Владислав Марченко,
юрист Адвокатського об'єднання «MITRAX»

ЕВОЛЮЦІЯ ЗАПОБІЖНИХ ЗАХОДІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

Мета статті полягає в тому, щоб на основі теорії кримінального процесу, історико-правових аспектів аналізу законодавства з'ясувати юридичну природу етапів виникнення, розвитку та змін запобіжних заходів кримінального процесу України, факторів, які впливали на їх видозміну, та історичні обставини, за яких це відбувалося. Основний зміст статті присвячений вивченню становлення інституту запобіжних заходів у кримінальному процесі України. Проаналізовано виникнення, розвиток та зміну запобіжних заходів у законодавстві від моменту їх появи до закріплення в сучасному вигляді. Автором наведено періодизацію розвитку запобіжних заходів та специфічні риси, що були наявні для окремих заходів різних періодів. Було досліджено кореляцію історичних умов та подій з появою або зникненням запобіжних заходів. Охарактеризовано нормативно-правові акти, які їх закріплювали, та обставини, що цьому передували. З'ясовано, що з проведенням судової реформи 1864 року було затверджено Статут кримінального судочинства. Прийняття чотирьох актів («Про заснування судових установлень»; «Статут кримінального й цивільного судочинства», «Статут про покарання, що накладались мировими суддями») вплинуло на розвиток матеріального процесуального права. Визначено, що «Статут кримінального судочинства 1864 р.» доповнив систему запобіжних заходів двома заходами – відібранням виду на проживання і заставою. Наголошено, що Кримінально-процесуальний кодекс УРСР 1960 року містив норми з видами запобіжних заходів, а саме: підписка про невиїзд; особиста порука; порука громадської організації або трудового колективу; застава; взяття під варту; нагляд командування військової частини. Зроблено висновок, що розвиток запобіжних заходів у кримінальному процесі України відбувався не постійно, стихійно та цілком залежав від обставин, в яких на той момент знаходилася країна: політичних, географічних та суспільних. Для створення системи запобіжних заходів, що органічно доповнюють кримінальний процес та відповідають вимогам сьогодення, знадобився тривалий час та шлях, пройдений державою.

Ключові слова: арешт, запобіжні заходи, застава, кримінальний процес, періодизація запобіжних заходів, порука, тримання під вартою.

Постановка проблеми. Одним із важливих питань сучасного внутрішньодержавного життя України є організація та діяльність вітчизняного кримінального процесу. В умовах орієнтації зовнішньої та внутрішньої політики країни на досягнення загальносвітових стандартів правосуддя надзвичайно актуальним є питання функціонування всіх складових частин кримінального судочинства, а на особливу увагу мають заслуговувати запобіжні заходи, оскільки вони відіграють значну роль під час проведення досудового розслідування.

Правильно та логічно обґрунтовано обрані запобіжні заходи дозволяють не тільки запобігти ухиленню особи від проведення повного та всебічного кримінального провадження, а й забезпечити постановлення законного судового рішення в цілому. Саме тому варто ретельно вивчити процес розвитку запобіжних заходів кримінального процесу України через призму історичного огляду задля виявлення та уникнення можливого негативного досвіду.

Аналіз досліджень та публікацій. Існує значна кількість наукових праць вітчизняних та зарубіжних авторів, безпосередньо присвячених запобіжним заходам та їх розвитку. Назвемо таких вчених, як: В.Д. Бринцев, А.І. Бородулін, В.В. Вапнярчук, Ю.М. Грошевий, О.І. Галаган, В.С. Зеленецький, О.П. Кучинська, Ю.Ф. Кравченко, Г.К. Кожевніков, О.В. Капліна, В.І. Маринів, Л.М. Москвич, С.В. Слінько, В.В. Стапис, В.М. Тертишник, О.Г. Шило, М.Є. Шумило та ін.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі теорії кримінального процесу, історико-правових аспектів аналізу законодавства з'ясувати юридичну природу етапів виникнення, розвитку та змін запобіжних заходів кримінального процесу України, факторів, які впливали на їх видозміну, та історичні обставини, за яких це відбувалося.

Виклад основного матеріалу. Розвиток вітчизняних запобіжних заходів невід'ємно пов'язаний із розвитком української державності. Найчастіше для періодизації розвитку

інституту запобіжних заходів використовувється таке літочислення: 1) общинний період (до X ст.); 2) княжий період (X–XV ст.); 3) царський період (XIV ст. – перша половина XVII ст.); 4) імператорський період (друга половина XVII ст. – перша половина XX ст.); 5) радянський період (1917–1960 рр.); 6) період дії КПК України 1960 року (1960–2012 рр.); 7) із моменту прийняття КПК України 2012 року – донині.

Безумовно, варто відмітити, що із середини I тис. до н.е. до 1832 року н.е. терміна «заходи кримінально-процесуального примусу», або «запобіжні заходи», не існувало. У цей час нормативні акти не містили поділу на процесуальні засоби забезпечення досудового та судового провадження і запобіжні заходи. Уперше було використано термін «запобіжні заходи» у 1832 р. у Зводі законів Російської імперії.

Перші згадки про інститут заходів процесуального примусу на українських землях датуються XIII ст. Сівак О. зауважує, що общинний період характеризується міжнародними відносинами невеликих племен, пануванням внутрішньої родової юстиції і врівноваженим положенням внутрішніх відносин, що виражається в пануванні змагальної форми суду і слідчого запобіжного заходу (поруки). За поведінку людей в общині відповідала сама община, тому і як захід примусу використовувалася порука, спочатку общини, а згодом і впливових людей [1].

Наступним важливим кроком у розвитку закріплення запобіжних заходів стало видання таких актів, як «Судебники 1497 і 1550 рр.», що передбачали застосування такого заходу процесуального примусу, як віддача за пристава. Він полягав у тому, що на людину одягали кайдани і саджали в колоду і поміщали у хлів, сарай, яму, тощо. Це означало, що людина повинна знаходитися у пристава, який був зобов'язаний наглядати за нею, оскільки в той час в'язниць не було. У цей період часу одним із заходів кримінально-процесуального примусу була порука. Дана міра застосовувалася лише за письмовим клопотанням – «челобитною», і не з ініціативи державних органів. Поручителі ручалися «головою» за явку обвинуваченого в суд. Якщо за відсутності підозрюваного робився обшук і людину «обліховували», тобто визнавали лихою, не схвалювали її поведінку, то таку особу до суду позбавляли волі, і до неї могла бути застосована порука. У тому випадку, коли поручителів не було, обвинувачений «віддавався за пристава» [2].

Однак згодом, після приєднання до Російської імперії, використання поруки зменшу-

ється в рази, а збільшується застосування заходів адміністративно-примусового характеру. Найбільш уживаними запобіжними заходами того періоду були: 1) віддача за пристава; 2) поруки; 3) поміщення у в'язницю. Після значного збільшення кількості осіб, які скоїли злочини, і за необхідності посиленої репресії стало неможливо віддавати обвинувачених на поруки, адже важко було знайти поручителя, і тому правопорушника позбавляли волі. У цей час формування запобіжних заходів було більшою мірою спрямовано на психологічний вплив на обвинувачуваного, ніж запобігання його ухилення від слідства та створення перешкод. Російська влада намагалася викликати в особи сумніви та внутрішню нестабільність, формуючи обставини, за яких особа могла зізнатися у вчиненому.

Із проведенням судової реформи 1864 року було затверджено Статут кримінального судочинства. Прийняття чотирьох актів: «Про заснування судових установлень»; «Статуту кримінального й цивільного судочинства», «Статуту про покарання, що накладались мировими судьями» – вплинуло на розвиток матеріального процесуального права. Зокрема, «Статут кримінального судочинства 1864 р.» доповнив систему запобіжних заходів двома заходами – відібранням виду на проживання і заставою. Система запобіжних заходів (на той час це заходи перешкоджання обвинуваченому ухилитися від слідства) була визначена в ст. 416 Статуту і виглядала так: відібрання посвідки на проживання або підписки про явку до слідства та невідлучення з місця проживання (прототип запобіжного заходу у вигляді підписки про невиїзд); передача під особливий нагляд поліції; передача на поруки; застава; домашній арешт; взяття під варту [3]. Уперше перелік запобіжних заходів побудований за принципом їх суворості, найбільш суворим з яких було взяття під варту. Строки під вартою були досить великі – від місяців до кілька років. Кримінальний процес російської імперії можна охарактеризувати як суворий та жорстокий, адже головним чином такі заходи передбачали не усунення ризиків ускладнення розслідування, а приниження людської гідності людини та завдання їй страждань. Варто також вказати, що термін «запобіжні заходи» у цей період не використовувався. Так, запобіжні заходи іменувалися «заходами перешкоджання обвинуваченому ухилитися від слідства».

Далі мали місце перші незалежні спроби українського уряду врегулювати кримінальне судочинство, а саме видання «Інструкції військовому революційному

суду» (квітень 1918 р.), яка застосовувалась на практиці й мала велике значення для подальшого розвитку кримінального процесуального законодавства. Головний процесуальний документ військово-революційних судів визначав їх компетенцію, структуру, процесуальні права й порядок розгляду справ. За цим актом до підсудного обов'язково застосовувався запобіжний захід у вигляді взяття під варту [4].

Під час приходу радянської влади на терени України було видано перший Кримінально-процесуальний кодекс УСРР 1922 р., в якому було зроблено спробу звузити межі правозастосування взяття під варту. Зокрема, у ст. 161 КПК УСРР 1922 р. визначалося, що взяття під варту могло бути застосоване лише в справах про злочинні діяння, за які призначається покарання у вигляді позбавлення волі й лише за наявності побоювання, що обвинувачений ухилиться від слідства і суду, або ж за наявності достатніх підстав вважати, що обвинувачений, перебуваючи на волі, буде перешкоджати розкриттю істини. Передбачено застосування запобіжних заходів слідчим: підписки про явку з обов'язком повідомляти про зміну місця проживання, підписки про невиїзд; поручительства особисте й майнове; застави; домашнього арешту; взяття під варту.

Прийняття «Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік» у грудні 1958 р. також поклало значний відбиток на розвиток запобіжних заходів, оскільки вони формували підписку про невиїзд, особисту поруку або поруку громадської організації, взяття під варту, а ст. 33 передбачала, що запобіжними можуть бути й інші заходи, які передбачені законодавством союзних республік. Центральним нормативно-правовим актом у кримінальному процесі в період радянської України став Кримінально-процесуальний кодекс УРСР 1960 року. Глава 13, яка мала назву «Запобіжні заходи», містила норми з видами запобіжних заходів, а саме: 1) підписка про невиїзд, 2) особиста порука; 3) порука громадської організації або трудового колективу; 3–1) застава, 4) взяття під варту; 5) нагляд командування військової частини. У подальшому був доданий ще один запобіжний захід – тимчасове затримання підозрюваного. Конструкція, що описувала запобіжні заходи того часу, була досить прийнятною, більш структурованою та навіть у деяких моментах демократичною. Однак упровадження більших зрушень для захисту обвинуваченого під час накладення на нього запобіжних заходів не дозволяв здійснити потужний карно-бюрократичний механізм розслідування в Радянському Союзі.

Сьогодні ключовою ланкою в розвитку запобіжних заходів у кримінальному процесі України став Кримінальний процесуальний кодекс України, прийнятий 13 квітня 2012 року. Саме в ньому знайшли втілення додаткові гуманістичні підходи до процесуального інституту запобіжних заходів, що зумовлено зростанням вимог до забезпечення й реалізації засади (принципу) верховенства права в кримінальному процесі. У новому КПК України 2012 року була закріплена нова глава з назвою «Заходи забезпечення кримінального провадження і підстави їх застосування». Згідно зі ст. 131 такими заходами є: 1) виклик слідчим, прокурором, судовий виклик і привід; 2) накладення грошового стягнення; 3) тимчасове обмеження в користуванні спеціальним правом; 4) відсторонення від посади; 5) тимчасовий доступ до речей і документів; 6) тимчасове вилучення майна; 7) арешт майна; 8) затримання особи; 9) запобіжні заходи. При цьому запобіжні заходи (ст. 176) стали складовою частиною заходів забезпечення кримінального провадження [5].

На його зміст значний вплив здійснено завдяки прийняттю Україною на себе зобов'язань із виконанням Європейської конвенції з прав людини. Саме таким чином стала можливою поява найбільш м'якого запобіжного заходу – особистого зобов'язання на протигагу найбільш суворому – тримання під вартою, яке слід застосовувати лише у виняткових випадках. Варто погодитися з думкою О.Г. Шило, що нова правозастосовна практика, яка поки що лише формується, свідчить про скорочення застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, чому сприяє як зміна порядку його застосування, зокрема з обов'язковим одночасним визначенням розміру застави, достатньої для забезпечення виконання підозрюваним, обвинуваченим, так і впровадження нових видів запобіжних заходів, здатних реально гарантувати належну поведінку особи і виконання нею покладених обов'язків [6].

Запобіжні заходи можуть також змінюватися в застосуванні під впливом рішень Європейського суду з прав людини, оскільки виконання його рішень є обов'язковим для України. Так, одним із класичним прикладів є справа «Охріменко проти України», в якій запобіжний захід взяття під варту застосували до обвинуваченого в умисному вбивстві, який вже на момент затримання мав четверту стадію раку нирок із метастазами в легенях, тобто страждав від нестримного болю і майже був нерухливим. Рішення суддів ЄСПЛ показало, що застосування такого суворого запобіжного заходу до особи, яка не є суспільно небезпеч-

ною та її фізична неспроможність не може перешкоджати встановленню істини у справі, є неприпустимим і становить порушення прав і свобод людини та громадянина [7]. Сучасні геополітичні зміни в Україні також продовжують корегувати вигляд запобіжних заходів. Зокрема, Рішенням Конституційного Суду від 13.06.2019 № 4-р/2019 визнано неконституційним положення ч. 2 ст. 392 КПК України щодо унеможливлення окремого апеляційного оскарження ухвали суду про продовження строку тримання під вартою, постановленої під час судового провадження в суді першої інстанції до ухвалення судового рішення по суті [8].

Висновки

Отже, розвиток запобіжних заходів у кримінальному процесі України відбувався не постійно, стихійно та цілком залежав від обставин, в яких на той момент знаходилася країна: політичних, географічних та суспільних. Для створення системи запобіжних заходів, що органічно доповнюють кримінальний процес та відповідають вимогам сьогодення, знадобився тривалий час та шлях, пройдений державою.

Список використаних джерел:

1. Сівак О.В. *Запобіжні заходи у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх* : дис. на

здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук. 2016 ; Національна академія внутрішніх справ. Київ. 188 с.

2. Сіверський О.М. Розвиток заходів процесуального примусу на території України в історичному аспекті. *Вісник Академії адвокатури України*. 2015. № 12, 2. С. 269–276.

3. Уваров В.Г. Інститут запобіжних заходів за новим КПК України в контексті міжнародних стандартів. 2012. *Право і суспільство*. № 2. С. 294–297.

4. Інструкція військовому революційному судові / Рада народних Міністрів УНР. 1918. URL : <http://history.org.ua/Libria/UA/966-7601-78-1/966-7601-78-1.pdf>.

5. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України № 4651-VI / *Верховна Рада України*. 2012. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/ed20140302>.

6. Шило О.Г. Особливості обґрунтування обрання запобіжних заходів у кримінальному провадженні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2014. № 25. С. 269–273.

7. Справа «Охріменко проти України». Рішення Європейського суду з прав людини. 2009. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_524.

8. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Глушенка Віктора Миколайовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини другої статті 392 Кримінального процесуального кодексу України. № 4-р/2019. 2019. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-19>.

The purpose of the article is to find out, on the basis of the theory of criminal process, historical and legal aspects of the analysis of legislation, the legal nature of the stages of emergence, development and changes of preventive measures of the criminal process of Ukraine, the factors that influenced their alteration and the historical circumstances in which it occurred. The main content of the article is devoted to the study of the establishment of the institute of preventive measures in the criminal process of Ukraine. The emergence, development and change of preventive measures in the legislation from the moment of their appearance to the fixing in modern form is analyzed. The author describes the periodization of the development of preventive measures and the specific features that were available for individual measures of different periods. The correlation of historical conditions and events with occurrence or disappearance of preventive measures was investigated. The normative legal acts, which fixed them and the circumstances that preceded it, are characterized. It has been found that with the judicial reform of 1864, the Statute for Criminal Justice was approved. Adoption of four acts: "On the Establishment of Court Establishments"; "Statutes of criminal and civil justice", "Statutes of punishment imposed by magistrates" influenced the development of substantive procedural law. It was determined that the "Criminal Procedure Statute of 1864" supplemented the system of precautionary measures with two measures – withdrawal of residence permit and bail. It is emphasized that the Criminal Procedure Code of the Ukrainian SSR in 1960. contained norms with the types of precautionary measures, such as: absence from departure; personal security; the guarantee of a non-governmental organization or labor collective; pledge; remand in custody; supervision of command of a military unit. It was concluded that the development of preventive measures in the criminal process of Ukraine was not constantly, spontaneously and completely dependent on the circumstances in which the country was at that time: political, geographical and social. To create a system of preventive measures that organically complement the criminal process and meet the requirements of today, it took a long time and the way the state has traveled.

Key words: arrest, bail, bond, criminal proceedings, detention on remand, periodization of preventive measures, preventive measures.